

## РОЗВИТОК МЕТАКОГНІЦІЙ, ПОВ'ЯЗАНИХ З УСПІХОМ, У ВІРТУАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ НА ПРИКЛАДІ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПРОЕКТУ «ПСИХОЛОГІЯ ЖИТТЄВОЇ УСПІШНОСТІ»

*Лотоцька (Ільїна) Ю.М.*

**Лотоцька (Ільїна) Ю.М. Розвиток метакогніцій, пов'язаних з успіхом, у віртуальному середовищі на прикладі науково-дослідницького проекту «Психологія життєвої успішності»**

*Статтю присвячено проміжним результатам дослідження науково-дослідницького проекту «Психологія життєвої успішності». Розглянуто особливості «нового часу – віртуального». На прикладі багатомісячного експерименту у віртуальному просторі сформовано емпіричні закономірності поведінки дорослих в інтернеті, приклади розвитку метакогніцій дорослих в наших віртуальних спільнотах, роль віртуального освітнього середовища у системі впливу на розвиток особистості.*

**Ключові слова:** віртуальне середовище, дистанційні освітні системи, курси розвитку дорослих, психологія життєвої успішності.

**Лотоцкая (Ильина) Ю.Н. Развитие метакогнитивных, связанных с успехом, в виртуальной среде на примере научно-исследовательского проекта «Психология жизненной успешности»**

*Статья посвящена промежуточным результатам исследования научно-исследовательского проекта «Психология жизненной успешности». Рассмотрены особенности «нового времени – виртуального». На примере длительного эксперимента в виртуальном пространстве сформированы эмпирические закономерности поведения взрослых в интернете, примеры развития метакогнитивных взрослых в наших виртуальных сообществах, роль ВС в системе влияния на развитие личности, выявленные нашим наблюдением.*

**Ключевые слова:** виртуальная среда, дистанционные образовательные системы, курсы развития взрослых, психология жизненной успешности.

**Lototska (Irina) Yu.M. Development of success-related metacognitions in virtual environment**

*The article covers the intermediate outcomes of the research project “Psychology of life success”. Described are the features of the “new time: the virtual time”. On the basis of the longitudinal experiment conducted in the virtual space, some experiential regularities were elicited in the behavior of adults on the Internet. Instances of metacognitions development in adults within virtual communities were described. The role of virtual environment was elicited, and its impact on personal development shown.*

**Keywords:** virtual environment, distance education systems, development of adults, psychology of life success.

**Актуальність проблеми.** Світ змінився, усталеність є майже забутою цінністю, девіз нового часу «Постійні зміни». Але особистість, з психологією, яка формувалась на протязі щонайменше 5000 історії, має психологічну платформу, в якій досі не було місця інтернету, з його можливостями та складнощами. Віртуальність була притаманна людині і раніше, але інтернет дав новий інструментарій, тому ми могли би стверджувати, що перебуваємо в середині лонгітюдного дослідження з впливу інтернету на особистість та її розвиток [1, 2]. Спеціалістами з ІТ сфери зроблено прогноз, що на 2025 рік людська популяція розподілиться на три ріки: «Швидку» (житимуть в інтернеті, будуть мати велику владу, швидкий доступ до ресурсів та можливості глобальної мережі), «Повільну» (сповідають філософію відмови від інтернету взагалі, жити за старими правилами, дауншифтери, екопоселення та ін.) та «Обслуговуючу» (підтримання необхідних умов життєдіяльності для швидкої ріки, функція «містка» між швидкою та повільними ріками).

**Стан проблеми.** З 2008 року ми працюємо над науково-дослідницьким проектом «Психологія життєвої успішності», метою нашого проекту є розробка науково-обґрунтованої ментальної моделі життєвої успішності з урахуванням гендерних, вікових, культурних, філософських та ін. аспектів, та визначення психологічних координат особистісної успішності. На початок 2012 року нами зібрано дані (російськомовне та англomовне співтовариство, до кінцевої обробки за методом страт обрано по 1000 респондентів, наразі ми обробляємо дані на платформі «SPSS»). Зроблено перевірку робочих гіпотез теорії життєвої успішності і невдач, впливу на успішність авторської моделі життєвих виборів, яка проводилася шляхом експериментальної апробації та опитуванням. Ми розробили програму розвитку компетенцій успішності для дорослих, та випробували її в реальному та віртуальному контексті. Крім того, ми вбачаємо своїм завданням психологічну просвіту, а саме – надання знання про успішність, її принципи, пастки, міфологеми та методики управління власною успішністю.

Реалізація у віртуальному контексті містить в собі ДКР УСПІХ (дистанційний курс розвитку) та динамічні спільноти, що самоорганізуються (Фейсбук, Живий Журнал та ін) [4,5]. Метою віртуальної частини нашого експерименту є створення

інтелектуального інтерактивного середовища для розвитку психологічних знань і вмінь дорослих, які призводять до зростання якості життя.

Основна теза нашої теорії успішності: «суб'єкт потребує відчуття успіху, а об'єкту необхідно підтвердження від оточення, “зовнішній” результат». Залежно від відчуття себе об'єктом або суб'єктом визначається прийнятна модель життєвого успіху. Але у пострадянських країнах має місце психологічна комплексологія, архетипове неприйняття успішності, немає культури успіху, проте існують «псевдотеорії», через що присутні конфлікти популярних моделей успішності (успіх-це гроші, успіх – це влада, успіх – це слава, тощо). Тема успішності активно експлуатується в парапсихології та бізнесі, що погіршує загальну картину, тому що успіх тлумачиться в спотвореному і усіченому вигляді, часто – як збільшення заробітку, як вихід в успіх, що не є доведеним фактом. Міфологеми успішності мають в собі суперечності та деструктивні елементи впливу на особистість. Останні дослідження говорять про односторонню кореляцію успішності зі щастям – щасливі люди частіше успішні, але успіх не завжди приводить до щастя. Слово «Успіх» в пострадянському суспільстві несе на собі відбиток німецького (ефективності) або американського (культу матеріального).

У психологічних концепціях поняття успіху розглядається, як основа успішної самореалізації, як тенденція до самоактуалізації, як ефективність діяльності, швидкість вирішення задач, першість у вибраних галузях, масштаб впливу, популярність, наявність зовнішніх атрибутів влади (гроші, права, статус тощо). А ось суспільством успіх особи оцінюється, виходячи з наявності або відсутності об'єктивного «значимого» результату (досягнення мети) та значущості виконаної діяльності відповідно до системи суспільних цінностей. Суб'єктивна оцінка цього результату сприймається особою емоційно як успіх (задоволення, радість і таке інше) або неуспіх (розчарування, образа, гнів і т.п.) на відміну від незначущого «результату», здобуття якого не викликає довготривалого і глибокого емоційного переживання. Найбільш важливим «зовнішнім» критерієм успішності є мотиваційний механізм порівняння («гірше-краще» або «зовсім по-іншому», ніж вибрана для порівняння референтна група). Звідси ми виходимо на порівняльні характеристики діяльності та її результату, тобто, критерію успішності. За формування ментальної моделі успіху, або успішної ментальної моделі відповідають три сфери, що фіксуються у моделі поведінки (уявлення, припущення, глибинні переконання): аспект

стосунків з собою, аспект стосунків з іншими, аспект стосунків зі Світом.

**Ми пропонуємо робоче визначення психологічної успішності: успішність – це діяльність, спрямована назовні або всередину, що призводить суб'єкта діяльності до бажаного результату, який перевіряється об'єктивно, суб'єктивно або обома способами, з прогнозованими або припустимими витратами, на бажаний термін, з можливістю виділити модель діяльності, що призвела до **успішних результатів, і власне, - успіху, і повторити її. Відповідає за успішність та неуспішність описаний нами феномен «Розумова модель життєвих виборів»** [4,5,6].**

**Результати дослідження.** Коротко висвітливо сьогоднішні результати. Ми сформували проект очікуваного результату ДКРУ (версія 1), провели онлайн-опитування (більше 1000 російськомовних та 1000 англомовних респондентів) та дослідницьку роботу в п'яти експериментальних групах:

1. Група «Дистанційна», 12 місяців, три групи (основна, та дві фокусні) близько 300 учасників;
2. Група «Тренінг» 16 місяців - 16 учасників і 1500 осіб - спостерігачів;
3. Дві фокусні групи людей, що мають визнаний досвід неуспішності - психічні розлади (60 учасників) та засуджені (близько 1000 учасників) (12 міс).
4. Група «Статус», 100 осіб, що мають визнаний соціальний успіх, визнання, владу тощо.

Апробовано нашу програму розвитку психологічних компетенцій дорослих (акцент – життєва успішність) у річній групі, 16 учасників, на її платформі створено дистанційну версію програми розвитку. Після закінчення експериментальної частини проекту плануємо формалізацію виявлених закономірностей і характеристик, опис ходу експерименту, застосованих технологій, і, після проведення корекції технологій впливу, відкриття для широкої аудиторії наш дистанційний курс ДКР «Успіх». Мета цього курсу - створити інструментарій для усвідомлення свого життєвого сценарію, «білих» плям і блокуючих особистісні зміни зон, створити реальний (для даного суб'єкта) проект трансформації, ранжувати критерії свого успіху і мотиваційно-ціннісний інструментарій для психологічної підтримки учасника курсу. Навчальний модуль включає: лекційний матеріал: текстові файли; мотиваційний матеріал, інтерактивні блоки, відео уроки, матеріал для вивчення; тести online; практичні заняття, орієнтовані на закріплення та використання отриманих знань

(перевести знання в область навичок); комунікаційний простір, вебінари і т. п. За підсумками модулю проводяться тематичні тести з попереднього матеріалу, після чого учасник отримує доступ до наступного рівня і еталонні експертні рішення. В основі створення ДКР «Успіх» лежить система побудови освітнього контенту, розроблена фахівцями нашої лабораторії нових інформаційних технологій навчання, платформа ДКР – це програма відкритого користування Moodle, ver. 1.8.

Наразі триває апробація програми розвитку “Успіх” у віртуальному середовищі (більше як 300 учасників на 01.04.2012 <http://moodle.dlc-success.org/>). Географія проекту – 7 країн, україно- та російськомовна аудиторія. Створено також віртуальні підтримуючі спільноти у соціальних мережах, зокрема, Фейсбук: <http://www.facebook.com/groups/181953808508038/> Зараз також проводяться клінічні дослідження в психоневрологічних лікарнях м. Києва (№ 1, 2) та аналіз вибірки з категорією «Засуджені», разом з Пенітенціарною Службою України, з метою перевірки результативності програми впливу та готовності до змін неуспішних життєвих стратегій. Проводиться аналіз причин успішних і неуспішних виборів на даних вибірках.

Дана стаття присвячена одержаним нами закономірностям та особливостям діяльності особистості у віртуальному світі, а саме в інтернеті, ознайомленню з нашими проміжними результатами у вигляді короткого огляду діяльності у віртуальних спільнотах.

Для інформаційної підтримки та мотиваційного середовища спільноти нашого експериментального дослідження ми створили віртуальні групи: основну відкриту групу проекту «Психологія життєвої успішності» (режим доступу <http://www.facebook.com/groups/181953808508038/>), та дві закриті групи для різних експериментальних етапів проекту: групу “Живий формат” (учасники групи «Тренінг», що пройшли річну програму розвитку компетенцій успішності у дорослих) та групу “Дистанційний формат” (для тих, хто зараз проходить наш курс розвитку). Крім того, на запити наших учасників проекту, через брак інформації та професійної психологічної підтримки для дорослих ми створили майданчик для такої психологічної підтримки – блог у «Живому Журналі» (режим доступу <http://pocherk10.livejournal.com/>).

У кожній групі виділилася активна самотворена спільнота, ми назвали її «ключ-група». Функції цієї ключ-групи (див. мал.1) визначалися учасниками спільноти самостійно, та полягають у наступному:

- пошук інформації в інтернеті щодо теми успішності;
- рефлексивні питання учасникам групи та модераторам (які виконують швидше функцію експертної позиції, спостереження та рефлексію того, що відбувається у групах);
- нарративна самотерапія (створення описів, текстів про власне життя, та його трансформації);
- обмін інформацією щодо власних змін, щодо успіху та неуспішності;
- психологічна підтримка інших учасників та дискусії;
- останнім часом (ми пов’язуємо це з великою кількістю учасників) частина групи самостійно взяла на себе створення правил поведінки у групі та відслідковує їх (так, наприклад, було створено правило «відсутність комерційної реклами», натомість учасники груп, особливо закритих, розширюють свої бізнес-можливості – пропонуючи власні послуги зацікавленим. Ми вже маємо приклади, коли наші учасники, за рахунок спілкування у групах «Успіху», стали заробляти більше, хоча ми не ставили таку мету перед собою.)



Мал. 1. Ключ-група віртуальної спільноти ПЖУ-Фейсбук

Всього в групі – 300 учасників (на 01.03.2012), з них 94 (31%) – чоловіки, та 206 (69%) – жінки. Активне ядро групи складає – 73 особи (24,3%), з них 60 жінок та 13 – чоловіків.

Всього в групі «ДФ» - 39 учасників (група поповнюється щонеділі на протязі 2 місяців, це відбувається за рахунок виконання

завдань, модулів курсу та долучення до спільноти), з них 11 (28%) – чоловіки та 28 (72%) – жінки. Активне ядро складає – 17 учасників (43,58%), 13 – жінок, 4 – чоловіки.

Спільноти функціонують більше року, найдовше існує основна група. Аналіз впливу віртуального середовища на особистість далі ми будемо розглядати на прикладі саме відкритої базової групи «Психологія життєвого успіху». Загалом в групі більше ніж 300 осіб. Ключове ядро групи - самостворена динамічна активна спільнота, яка складає близько 24%. В цій ключ-групі 31% – чоловіки, жінок – 69%. В закритих групах розподіл активності за гендерною ознакою – 28% чоловіки, та 72% – жінки. Ключові ядра більші за кількістю (59% проти 24%), але дана активність викликана завданнями курсу, бо частина самостійних вправ реалізовується у закритих спільнотах [6,7].



Мал.2. Дистанційна група віртуальної спільноти ПЖУ-Фейсбук

Крім того, у закритих групах (де, власне, виконуються завдання курсу) менший процент комунікаційних ітерацій (10% проти 35% у відкритій), але вони мають інший характер, більшість звернень адресовано адміністратору групи, частина – програмісту, і лише 10% спрямовані на, власне, комунікації між учасниками. У закритій постропроєктній групі ми відмітили феномен «кухонних посиденьок», де учасники по темі групи (успішність, власні результати

трансформацій) створюють близько 30% повідомлень. Отже, без інформаційної модерації груп ми бачимо звуження кола інтересів до звичних, підвищення комфорту від спілкування (закрито від «чужих», знаємо історії одне одного, разом пройшли великий шлях нелегких, інколи, трансформацій). Ми відшукали аналогічні описані прояви поведінки груп, де мету було реалізовано і спілкування без мети ставало театральною ареною для демонстрації замість діяльності. За опитуванням це дає (у короткотривалому періоді) заспокоєння, підтримку, ілюзію спільноти та відчуття «продовженої емоції» - нагадування, оповідання, легенди з минулої активної трансформаційної діяльності. Як проходить спілкування за межами наших спільнот, поки що не досліджувалося, але існує інформація, що частина учасників почала спілкуватися поза межами експериментальних площин нашого проекту.

Було проаналізовано деякі прояви наших учасників. Наразі ми розділили їх на два кластери: кластер когнітивних проявів та кластер комунікаційних проявів. Когнітивні прояви учасників наших спільнот (наводимо їх неранжовано):

- Децентрація (здатність одночасно утримувати протилежні ціннісні настанови; наприклад, гроші – це і погано, і добре, і ніяк) – 40% проти концентрації (гроші – це безперечне зло або безперечне добро) – 60%, що вище, ніж у реальному спілкуванні нашого дослідження (наприклад, у групах тренінгового формату це 20% децентрації до 80% концентрації). Інакше кажучи, Інтернет надає можливість одночасно утримувати кілька варіантів можливостей щодо якогось ціннісного концепту, розвиває децентрацію;

- Міфічні альтернативи інтернету полягають в тому, що дорослі у віртуальному світі рідше, ніж в реальному, знаходять справжні альтернативи, це пов'язано з концентрацією-децентрацією та локусом контролю (прямі кореляції). Наприклад, людина заходить в соціальну мережу з концентрованою позицією «розвиток можливий лише через біль», всі пошуки вона веде через даний фільтр. Вихід у децентральну позицію, як наприклад, можливий розвиток через любов? – без зовнішнього керування відбувався у 5% випадках. Крім того, в Інтернеті забагато альтернатив, що ускладнює навіть концентрований вибір( який біль для розвитку – кращий?), людині складно робити вибір. Ми зафіксували захисну поведінку у цьому випадку: дорослі «звужуються» в бік звичного (тобто, відмовляються від вибору). Це зменшує дослідницьку поведінку, бо пошук альтернатив – це дослідницька позиція, це розвиток критичного (аналітичного)

мислення. На нашу думку, саме ці когнітивні компетенції дають можливості краще використовувати середовище.

- Як наслідок, у 45% досліджених розвивався надмірний Інтернет-імунітет, як відмова від будь-яких пропозицій та спілкування з незнайомим (упередження щодо нових, або таких, що активно ініціюють спілкування з людиною, контентом, спільнотою). Звісно, у користувачів віртуального світу має бути імунітет до, наприклад, різноманітного віртуального «сміття» сексуального характеру чи, скажімо, реклами. Але ми бачимо, що у віртуальному світі людина частіше потрапляє в западню через те, що вона звикла вимірювати все так, як вимірюється в реальному житті, і упередження стають тією «точкою входу» для шахраїв, або маркетингових активностей, що посилює упередження. Таким чином, Інтернет є провокуючим фактором у створенні ментальних замкнутих циклів упереджень.

- Рефлексія власної поведінки - (20%) проти невідрефлексованої поведінки, також виявлений цікавий феномен – небажання виходити в рефлексивну позицію. Зафіксовано феномен «болісної рефлексії» власної поведінки, особливо пов'язаної із зміною локусу контролю. Є присутнім бажання “керівника змін”, його потребують задля виходу в рефлексивну позицію. Рефлексія власної поведінки проти незафіксованої власної поведінки, це цікавий феномен – небажання виходити в рефлексивну позицію в інтернеті. Людина не хоче замислюватися над причинами якихось подій у своєму житті, натомість шукає підтримку, пояснення того, що відбувається («тому що...»). Це відбувається через надмірну витратність рефлексивної позиції, через низьку ефективність самостійних спроб (близько 10% респондентів, проти 60% з модерацією даного процесу).

- «Інтернет-сканування особистості». Розпізнання прихованих проявів реальної особистості у віртуальних спільнотах відбувається не так як у житті (невербальна, паравербальна поведінка, не проявлені у текстовому спілкуванні), але дорослі винаходять нові засоби (ми назвали їх інтернет-вербальними проявами). Тепер висновки про особистість у віртуальному просторі намагаються зробити через статистику активності, вибір тем, підбір фотографій, коло друзів, уподобання («лайки», «клас» та ін.). Але для виділення невідповідності декларованої особистості (псевдомоделі) та реальної особистості у віртуальних спільнотах потрібно мати певні розвинені метакогніції, такі як «децентрація», «рефлексивність», «синтезування», «аналітика».

- Виявлено також такі особливості, як зовнішній локус контролю проти внутрішнього. Власні результати життєдіяльності у

реальному світі оцінювалися за зовнішнім локусом контролю (я не відповідаю за власні результати) у 75% випадків на початку діяльності групи, проти 40% на даний момент. Інакше кажучи, в групі спостерігається розвиток відповідальності – за власні рішення, вибір, тобто внутрішній локус контроль. Ми відслідкували, що одною з інтернет-можливостей, що сприяє цьому, є феномен опосередкованої критики через вигадані персонажі: «у мене був друг, так він таке зробив...».

Соціально-психологічні прояви, виявлені нами у ході спостереження, такі:

- Ідентифікаційні ігри. У віртуальному світі люди частіше свідомо експериментують з власною ідентичністю (видають себе не за тих, ким є, свідомо або несвідомо). За статистикою це близько 15% у реальному спілкуванні проти 35% у наших інтернет-групах. Ігрові зони – гендер, вік, риси характеру, тобто декларується «симулятивна модель», яка не має за собою реальної історії. Ідентифікаційні ігри – це можливість примірювати на себе різні ролі – особистостей, які не мають за собою своєї реальної історії. Наприклад, чоловік 60-ти років може бути під «ніком» «Гарячий 18+». Або я можу сказати, що я хлопчик, хоча – дівчинка. Якщо це робиться свідомо, то людина може досліджувати свій характер. Якщо ж несвідомо, то частина людей створює особистість, якою хоче бути. Частіше ідентифікаційні ігри чоловіків лежать в соціальних ітераціях, жінки ж граються у «клонів» частіше в особистісних стосунках. Це більше притаманно людям віком від 25 років, що може становити небезпеку для молоді.

Існує також феномен профілів – клонів, та профілі «альтер-его», робочі профілі – для розсилки та реклами. В наших закритих групах та дистанційному курсі розвитку ми використовуємо інструменти захисту від цього, та апробуємо їх – це ідентифікація особистості (реальне фото, підтверджені дані та ін. для роботи у дистанційному курсі розвитку). Для участі у відкритих мережових спільнотах ми цього не вимагаємо.

- Ще одна особливість, так звана «полегшена соціальність», «полегшена» відповідальність у стосунках, у реальному житті менше можливостей «вимкнути» комп'ютер при некомфортних стосунках, це має як позитивний, так і негативний ефект (див. також [4]).

- Наступний прояв: диференціація, як бажання вирізнитися (виділитися серед інших) між іншими, пошук «особистісної фішки» (60%) проти уніфікованості – приналежність до групи (40%) (діаметрально протилежними є проценти у живому спілкуванні);

- Існує тенденція до угруповань за ціннісними аспектами, в інтернеті вона полегшена пошуком таких груп;

- Ще одна особливість: в реальному житті нами відслідковано більш конфліктну поведінку (35% конфліктів проти 10%), ніж у віртуальних спільнотах. Але й у віртуальному світі є прошарок людей, які спеціально йде в групу з різними деструктивними настановленнями – аби, наприклад, писати різну гидоту.

- Критична маса активної групи, яка потрібна для її зростання та активності на профілі, становить, за нашими спостереженнями, для віртуальних спільнот 25%. Судячи з досвіду, у випадках, коли така група перевищувала 45%, виникає внутрішня потреба розділення її на менші, ініціюється такий поділ. Саме таким чином виділилося дві наші закриті групи;

- Спільнота також характеризується більш легким пошуком психологічної підтримки, підтримуючих рішень, в ній легше, ніж у житті, знайти підтримку власних думок, навіть деструктивних та нерезультативних стратегій.

**Висновки та перспективи.** Нами здійснено спробу відрефлексувати когнітивні та соціально-психологічні прояви у віртуальних спільнотах. Виділено критерії негативних та позитивних їх проявів. Негативними ми вважаємо деструктивні інтернет-впливи, що приводять до депресивного стану суб'єкта, до зниження його активності, самоповаги та бажання спілкування. Позитивний вплив характеризується підтримкою самооцінки та створює мотиваційний імпульс для саморозвитку. Визначено, що вплив інтернет-середовища проходить в три етапи: виявлення зони розвитку, усвідомлення її, трансформація. Тоді цілком зрозуміло, що дискомфорт не є тригером віднесення до тої чи іншої оціночної категорії.

Психологічні прояви дорослих у віртуальних спільнотах є цікавим феноменом, що потребує подальшого дослідження та аналізу. Досліджені нами когнітивні та соціально-психологічні прояви у віртуальних спільнотах прямо визначають необхідність розвивати метакогніції, а саме компетенції критичного, результативного мислення та виходу у рефлексивну позицію, ми визначили найбільш пріоритетні для розвитку: «децентрація», «зміна рефлексивної позиції», «синтез», «аналітика», «критичне мислення», тощо. Когнітивні та соціально-психологічні прояви показують певну специфіку інтернет-простору, яку варто враховувати у створенні віртуальних освітніх середовищ.

Отже, можна стверджувати, що теоретичне обґрунтування та експериментальне дослідження феномену впливу віртуального

середовища на дорослу особистість є значущим та актуальним практичним завданням задля розробки психологічного інструментарію підвищення якості життя наших співгромадян.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Ільїна Ю. М. Психологічна модель відповідальності за життєві вибори у дорослих (Автор життя) / Ю. М. Ільїна // Технології розвитку інтелекту : електронний фаховий журнал лабораторії нових інформаційних технологій навчання [Електронний ресурс]. – К. – 2011. – Т. 1, № 2 – режим доступу: [http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tri/2011\\_1/st7.pdf](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tri/2011_1/st7.pdf)
2. Ільїна Ю. М. Розумова модель життєвих виборів / Ю. М. Ільїна // Технології розвитку інтелекту : електронний фаховий журнал лабораторії нових інформаційних технологій навчання [Електронний ресурс]. – К. – 2011. – Т. 1, № 1 – режим доступу: [http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tri/2011\\_1/st7.pdf](http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tri/2011_1/st7.pdf)
3. Ільїна Ю. М. ДКР Успіх: навчання психологічних компетенцій життєвої успішності / Ю. М. Ільїна // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Дистанційна освіта України». – Х. : Міськдрук, 2011. – С. 26–30.
4. Найдьонова Л. І. Медіа-освіта: українська перспектива / М. Слюсаренко, Л. Найдьонова // Рідна школа : щомісячний науково-педагогічний журнал. – 2010. – №9. – С. 57–58.
5. Макаревская Ю. Э. Влияние продолжительного неуспеха в учебно-профессиональной деятельности на личностную идентичность студентов / Ю. Э. Макаревская // Исследовано в России [Електронний ресурс]. – 2006. – С. 1658-1672. – режим доступу: <http://zhurnal.ape.relarn.ru/articles/2006/178.pdf>
6. <http://www.facebook.com/groups/181953808508038/>
7. <http://pocherk10.livejournal.com/>